

‘ənən houtərə klaas’

Twee Bossche grammatica’s (II)

Aan welke kenmerken het Bosch 75 jaar geleden voldeed, weten we niet echt. Laat staan hoe het klonk. ‘Gelukkig staat er over het Bosch van toen wel het een en ander op papier’, schreef ik in mijn eerste bijdrage over dit onderwerp.¹ Om vervolgens te beginnen met een vergelijking van de Bossche grammatica die B. van den Eerenbeemt in 1930 vastlegde.²

Deze studie uit 1930 is nooit gepubliceerd, maar het handschrift bevindt zich in de bibliotheek van de Radboud Universiteit Nijmegen. De eerste ‘confrontatie’ tussen Van den Eerenbeemts neerslag en mijn beschrijving uit 2003 betrof het terrein van de klankleer. Ik beëindigde deze activiteit met de bevinding dat het Bosch dat Van den Eerenbeemt hoorde, de huidige generatie(s) sprekers zeer bekend in de oren geklonken zou hebben. In deze editie van *Bossche Bladen* wil ik een aantal bevindingen van Van den Eerenbeemt en ondergetekende op het terrein van de woordvorming met elkaar vergelijken.

Woordvorming

Woorden zijn te beschrijven naar hun vorm. Op die manier kun je achterhalen hoe binnen een taal ‘in de regel’ bijvoorbeeld het samenvoegen van woorden tot een nieuw woord plaats vindt, op welke manier de vervoeging van werkwoorden tot stand komt, wanneer het noodzakelijk is om bijvoeglijke naamwoorden te verbuigen. Een dergelijke beschrijving kan zeer uitgebreid zijn. Beide Bossche

grammatica’s hebben gelukkig niet de omvang van de dikke *ANS*, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* gekregen. Zo’n standaardwerk schrijf je met een team, en niet in je eentje. Die overweging bracht mij er toe om me te beperken tot in mijn ogen opvallende zaken. Ook Van den Eerenbeemt maakte een keuze. Erg vaak blijken Van den Eerenbeemt en ik stil te staan bij dezelfde verschijnselen.

Hekkes

In het Bosch loopt de meervoudsvorming van zelfstandige naamwoorden in de pas met die binnen het Algemeen Nederlands. Maar er zijn uitzonderingen. Beide grammatica’s noemen ‘eier’ (eieren), ‘dinger’ (dingen), ‘hekkies’ (hekken) en ‘keinder’ (kinderen). Van den Eerenbeemt noemt ook ‘blaaier’ (blaren), dat ook nu nog gehoord wordt, maar dan als ‘blaoier’. ‘Knieës’ (knieën) heeft hij niet opgenomen, en bij mij ontbreken zijn ‘raaiier’ (raderen) en ‘kantes’ (kanten). Misschien is het (veelvuldig) gebruik van die

Hier worden èèrpels (of: èèrpel ?) geschild (Psych. Ziekenhuis Coudewater) (Foto: Stadsarchief, geschenk K. van Iersel)

twee meervoudsvormen in de tussenliggende jaren verdwenen. Zijn ‘naar alle kantes’ luidt in mijn beschrijving ‘naar als kante’. In het handschrift uit 1930 tref ik geen meervoudsvorming aan door middel van wat in L. Reelick e.a. (2002)³ heet ‘meervoudsvorming door klinkerrekking’. Als voorbeelden noemt het tweede deel van het *Bosch Woordenboek*: hoed-huuj, kleed-kleej, lid-leej, smid-smeej en weg-weeg. Dit verschijnsel is mij wel bekend uit het gebied rond het Bosch, maar niet uit het huidige Bosch. Kennelijk kwamen deze vormen hier 75 jaar geleden ook niet voor. Toch zijn er in het Bosch enkele zelfstandige naamwoorden waarbij enkel- en meervoud dezelfde vorm hebben. Van den Eerenbeemt noemt ‘jong’: ‘Kek de jong is’ (kijk dat kind eens) en ‘Kek die jong is’ (kijk die kinderen eens). In het hedendaagse Bosch

'Moeder vroeg of uwes soms nie 'ne schat zaagt in onze kelder, Nelleke...' 'In de kelder dè weet ik nie, keind... mar vlak naast oe leet hartenboer'. (Tekening Herman Moerkerk)

is het gebruik hiervan nog springlevend. Zelf heb ik 'èèrpel' opgenomen, dat zowel aardappel als aardappelen kan betekenen. Overigens komt ook de meervoudsvorm 'èèrpels' voor.

Anna's en Pietje

Eigennamen en andere, zoals Van den Eerenbeemt ze noemt, 'huiselijke namen' (moeder, papa, opoe, e.a.) krijgen onder bepaalde omstandigheden er een 's' of 'e' bij: 'ik waar bij Anna's en daor zag ik Pietje' (ik was bij Anna en daar zag ik Piet). Deze buigingsvorm is voor buitenstaanders kennelijk een opvallend verschijnsel. Pogingen tot navolging leiden tot de foutieve 'goedemorgen Pietje' en 'hallo Anna's'. Misschien vond Van den Eerenbeemt dit fenomeen ook erg interessant, want het is het tweede onderwerp in zijn onderdeel Vormleer. Hij noemt het compact behandelde verschijnsel de 'Saksische genitief'. De buiging treedt op wanneer de (eigen)naam voorkomt na een voorzetsel, dan wel als meewerkend of lijdend voorwerp wordt gebruikt. Beiden voeren wij om begrijpelijke reden Anna op in onze voorbeelden. Bij Van den Eerenbeemt vond ik 'k heb Anna's nie gezien', en zelf hou ik het op

'Gullie het Anna's een mooi buukske gegeven' (jullie hebben Anna een mooi boekje gegeven).

Èpke

Gerlaine Jansen merkte in 2004 op: 'Mijn beschrijving van het Bosch uit 1997 laat minder verschillen met het Standaardnederlands zien dan die van Van den Berselaar van een generatie eerder'.⁴ Hoewel haar en mijn beschrijving een sterke gelijkenis vertonen, komt in haar voorbeelden van verkleinwoorden 'apke' (aapje) voor⁵ en bij mij 'èpke'. Een kleinigheid, maar zoiets kan op taalverandering wijzen. Van den Eerenbeemt gaat ook uitvoerig in op de vorming van verkleinwoorden. Niet alleen uit de aanwezigheid van zijn 'èpkə' komt de overeenkomst tussen beide uitgebreide vormenoverzichten naar voren. Interessant zijn de verschillen, maar die tref ik nauwelijks aan. Uiteraard ken ik 'kupke' wel, althans in de betekenis van kopje, maar niet in die van koopje. 'Rad-raaike' is mij onbekend, en 'kok-kùkske' klinkt me ook niet erg alledaags in de oren. Wellicht geldt in dit opmerkelijk klein aantal gevallen ook dat de tijd zijn werk heeft gedaan.

Veul dunder

Van den Eerenbeemt en ik geven aan dat de verbuiging van de bijvoeglijke naamwoorden sterk overeenkomt met die in het Algemeen Nederlands, om vervolgens verschillen te noemen zoals 'houtere' (houten). Hoewel de voorbeelden uit 1930 niet geheel samenvallen met die uit 2003, is opnieuw het aantal verschillen klein. Waar Van den Eerenbeemt 'kaalder' (kaler) noemt, geef ik 'schraalder', maar deze voorbeelden zijn inwisselbaar. Zijn 'zuutərdə' is niet opmerkelijker dan mijn 'biezunderder' (opmerkelijker).

Zullie

De vergelijking van de beschrijving der voornaamwoorden levert nauwelijks verschillen op. Bij Van den Eerenbeemts overzicht van de persoonlijke naamwoorden, blijken alle opvallende zaken aanwezig: 'ze' naast 'zullie' bij de 3e persoon meervoud, de beleefdheidsvorm 'uwes' (u) naast het gewone 'ge' en 'gi' (jij).

Werkwoorden

Het Bossche werkwoord kent een grote vormrijkdom. De klassieke verdeling in regelmatige en onregelmatige werkwoorden is een hulpmiddel bij de benadering van die rijkdom, maar steeds opnieuw lijken zich uitzonderingen of opmerkelijke verschijnselen voor te doen.

Ik beperk me in de vergelijking tot een aantal 'stevige' kwesties. De eerste bevindt zich op het terrein van de verleden tijdsvorm bij werkwoorden als 'doen', 'staon', 'zegge', 'legge', 'ligge'. 'Hij din' en 'hij deej' betekenen in het huidige taalgebruik beide 'hij deed'; 'zij zin' en 'zij zee(j)' staan voor 'zij ze'; 'ik lin' en 'ik lee(j)' zijn de o.v.t. voor 'ik legde'. Nevenvormen, waarbij de '-in'-variant ouder lijkt. Bosschenaren kunnen lang discussiëren over de correcte vorm. Tot mijn genoegen zie ik dat bij Van den Eerenbeemt bij werkwoorden als hierboven (en andere) de hele schakering aan verschijningsvormen aanwezig is. Ook heeft hij 'ik slin', etc. (ik sloeg) opgenomen, dat ik niet tot mijn observaties kan rekenen.

Beschrijvingen van de 'tijden' van bijvoorbeeld 'zijn', 'worre' (worden), 'lijke', 'brenge', 'denke', 'kunne', 'durve' en 'moge' komen in beide uitgaven nagenoeg letterlijk overeen. 'Nagenoeg', want Van den Eerenbeemt noteert 'ik meug' (ik mag), waar in mijn overzicht 'ik mag' staat. Alle twee hebben

wij de varianten 'gij meugt' en 'wij/gullie/zullie meuge'. In mijn uitgave heb ik genoteerd dat 'meuge' door weinig respondenten genoemd wordt, en dat in de o.t.t. 'moge' vast in het zadel zit. Kennelijk is 'ik meug' inmiddels geërodeerd.

De laatste stevige kwestie betreft eerder een klankkwestie, maar dan toch. Hij gaat hierbij om de verkorting in de 2e en 3e persoon enkelvoud en de 2e persoon meervoud o.t.t. bij een aantal werkwoorden. Naar mijn waarneming treedt 'in weerwil van de regel en daarmee in afwijking van dialecten in oostelijk Brabant [...] in het Bosch de verkorting ook op bij de 1e persoon o.t.t. in gevallen als 'ik it, nim, vrit, zwit' (ik eet, neem, vreet, zweet).⁶ Van den Eerenbeemt heeft deze werkwoorden niet be-

handeld bij de verkortingskwestie. Wel noteert hij bij 'praote' (praten) 'gij/hij prot' en 'gullie prot'. Zelf heb ik de verkortingsvariant niet opgenomen bij de behandeling van dit werkwoord.

Mijnen Henk

In beide beschrijvingen is (uiteraard) aandacht voor de 'extra n' bij bijvoeglijke en andere voornaamwoorden, en bij lidwoorden. Deze woordsoorten worden voorzien van een genus-n wanneer ze staan voor een mannelijk zelfstandig naamwoord dat begint met een klinker, of b, d, h, t. Van den Eerenbeemt heeft het over een 'buigings-n'. In zijn voorbeelden valt mij naast 'onzən Harrie' (mijn broer/zoon Harrie) m.n. op 'Heddə diejən arigə vent gezien?' (heb je die eigenaardige vent gezien?). De reden is de aanwezigheid van 'arig'. Dit komt ook voor in L. Reelick e.a. (1993)⁷ als 'aorig', met als betekenissen: eigenaardig, vreemd en zich niet zo lekker voelen. In mijn beschrijving komt 'arig/aorig' niet voor. Ik heb het tijdens mijn onderzoek genoteerd als een verschijnsel dat niet in het Bosch, maar wel in de aangrenzende dialecten voorkomt. Prof. dr. A. Weijnen schreef in 1937: 'Alleen onder de mindere volksklassen leeft er toch nog altijd een taaltje dat getrouwer bij de landelijke omgeving aansluit'.⁸ Binnen zijn inmiddels gedateerde woordkeuze staat een interessante opmerking over taalgrenzen. Naar mijn bevinding is 'arig/aorig' anno 2006 geen (gebruikelijk) Bosch meer. De genus-n heeft ook een 'doorwerkende' kracht. Van den Eerenbeemt geeft hierbij (in zijn notering) 'ənən houtərə klaas' (een houten klaas) en 'dən ouwə kərəl' (de oude kerel). In mijn voorbeelden staan o.m. 'diejen ouwen desəm' (die oude troep), 'd'n hille kiet' (het hele huis) en 'nouwen

donderdag'. Dat laatste geval is erg curieus: een verbogen bijwoord.

Zeer herkenbaar

Zo zijn er nog talrijke curieuze zaken meer. Veel lezers zullen direct Van den Eerenbeemts: 'haar dərə man' (haar man), 'hem zən vrouw' (zijn vrouw), 'hem zən hemd' (zijn hemd) en 'haar dərən ərəm' (haar arm) herkennen. Zo ook 'dən dieə' (hij/hem/die daar), 'ik doe speule' (ik speel). Ook de woordvorming in het Bosch dat Van den Eerenbeemt bestudeerde, zou de huidige generatie(s) sprekers zeer bekend in de oren geklonken hebben. Echt grote verschuivingen kan ik op dit gebied niet noteren. Het schrift besluit met een opsomming van een aantal Bossche woorden. Een aantal daarvan komt als zeer gedateerd op mij over. Dat moet dan tot de afrondende vergelijking blijven wachten.

(wordt vervolgd)

Noten

- 1 Harry van den Berselaar, "Zoó gèk as ənə juin", Twee Bossche grammatica's' (1), in: *Bossche Bladen* 7 (2005) nr. 3, pag. 108-109.
- 2 B. van den Eerenbeemt, *Dialectgrammatica van het Bosch* (Den Bosch, januari 1930) (Het handgeschreven exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van de Radboud Universiteit Nijmegen).
- 3 L. Reelick e.a., *Bosch Woordenboek 11, Aanvullingen* ('s-Hertogenbosch 2002) p. 14.
- 4 Gerlaine Jansen, 'Tekenen van leven in het stadsdialect van 's-Hertogenbosch', in: *Brabants* 1 (augustus 2004) nr. 2, p. 19.
- 5 Gerlaine Jansen, 'Kun je door de bomen het Bosch' nog zien?', een onderzoek naar de linguïstische en sociolinguïstische status van het Bosch' dialect ('s-Hertogenbosch 1997) (doctoraalscriptie) p. 52.
- 6 Harry van den Berselaar, *Wè zeet uwes? Over de stadtaal van 's-Hertogenbosch. Met tien Bossche verhalen* ('s-Hertogenbosch 2003) p. 83.
- 7 L. Reelick e.a., *Bosch' Woordenboek* ('s-Hertogenbosch 1993) p. 24.
- 8 Ant. Weijnen, *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant* (Fijnaart 1937) (academisch proefschrift).

Uit de Carnavalsoptocht van 1989. Opmerkelijk is dat er pas in de jaren tachtig borden met teksten in dialect worden meegedragen. Voor die tijd liepen de feestgangers met teksten in een 'soort' ABN, m.a.w. vaak fout en onbeholpen gespeld. Of de tekst uit 1989 voldoet aan de Bossche c.q. Oeteldonkse dialectregels is de vraag. Moet het geen 'gullie' zijn? (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

